

MARCIA SÁ CAVALCANTE SCHUBACK

Tvetydighetens fascism

*Così in cima alla Gerarchia,
Trovo l'ambiguità, il nodo inestricabile*

*Thus at the zenith of the Hierarchy,
I find ambiguity, the inextricable knot*

Pier Paolo Pasolini, *Gerarchia*

Förvirrade och vilsna letar vi efter en skylt som kan visa vägen mot det kommande. De flesta skyltar pekar åt höger, så även i Brasilien: radikal höger. Men varför? Denna högerväng har överraskat många. En principiell utmaning ligger i hur vi teoretiskt kan beskriva och förstå denna vändning, och på så sätt uppnå en klarhet kring vårt ”nu”, kring vårt ”läge” idag, och i att finna kritiska vägar genom allt detta. Från flera teoretiska håll kommer olika försök till förklaringar av vad skylten ”till höger” betyder, och det är vanligt att tänka kring den i termer av högernationalism, nationalpopulism, högerpopulism. Men handlar det verkligen om populism? Befinner vi oss i populismens tidevarv som många hävdar? Det tror jag inte. Jag betraktar populismen snarare som en politisk stil än som en politisk form i en värld som har tappat formen för själva formen. Skylten – ”till höger” – vill jag läsa som en ny form av fascism som särskiljer sig genom det sätt som den vittnar om en brist på form. Ty också i försöket att fånga vad som är nytt i dagens fascism måste vi vara ytterst varsamma. Några teoretiker har föreslagit olika terminologiska variationer kring ”fascism” som para-fascism, proto-fascism, sen-fascism,

kvasi-fascism, nyfascism och post-fascism.¹ Enzo Traverso som försvarar uttrycket ”post-fascism” placerar den mellan populism och extremhöger.² Denna terminologiska oscillation är viktig, inte för att den leder till ett definitivt svar, utan för att den visar oss hur vi i våra teoretiska vanor brukar förfara inför det oväntade eller obekanta: vi går tillbaka till det bekanta genom jämförelser, analogier, minnen, med mera. Det är därför frågan ställs idag om 1930-talet inte ligger framför oss, antingen som en upprepning, eller som något som aldrig har lämnat oss eller ännu inte har fått verka i all sin kraft.

Men det som skiljer sig i min läsning av den globala höger- vridningen är att jag i den ser en *tvetydig* fascism och i själva verket en *tvetydighetens fascism*. Denna fascism både är och inte är fascism såsom vi har känt den historiskt. Det centrala är här inte vad som skiljer dagens ”fascism” från den historiska fascismen à la Mussolini, Franco eller Salazar. Avgörande här är dynamiken i detta ”är men inte är”. Avgörande är tvetydighetens dynamik. En tvetydighet som själv bör skiljas från den fenomenologiska tvetydighet som försvarats av Merleau-Ponty, eller från den existentiella tvetydighet på vilken Simone de Beauvoir grundade sin existentialistiska litterära moral.

Som ”höger” är den tvetydiga fascismen förstås anti-kommunistisk och anti-socialistisk. Men den uttalar sig bestämt också som anti-totalitär eftersom kommunismen är lika med totalitarism och totalitarism också lika med kommunism. Den påstår sig också vara anti-globalistisk även om den gör anspråk på att verka globalt mot globaliseringen. Men den är absolut inte anti-kapitalistisk eller anti-nyliberal. Tvärtom. Den är en ännu mer extrem form av nyliberal politik, en ny nyliberalism som helt och hållet bygger på finanskapitalet och som är otänkbar utan den tekno-mediala-robotiken; en ny nyliberalism som bygger på en kombination av teknologier, artificiell intelligens, algoritmisk beräkning, en kombination som Klaus Schwab, grundaren av World Economic Forum, vid årets Davos-konferens kallade för den ”fjärde industriella revolutionen”. Det finns ingen ”höger” idag som inte bygger på sociala medier, som inte styr genom algoritmens styrning, artificiell intelligens och robotskapad information. Det rör sig om en kontroll mäktigare än Benthams *panoptikon* ty dess kraft ligger i förmågan att tränga sig in i var och ens intima sfär och nå

fram till var och en genom ett personligt tilltal. Genom att nå var och en direkt anses den nya högern vara den enda sanna ”direkta demokratin”, mycket mer effektiv än någon folkomröstning, och mycket mer effektiv än någon ledares karismatiska tal. (En avgörande faktor för Bolsonaros seger vid det brasilianska valet var just hans vägran att delta i de politiska debatterna inför valet. Han pratade ”direkt” med var och en via twitter och whatsapp istället.)

Tvetydighetens fascism är anti-demokratisk på ett överdrivet demokratiskt sätt. Inte bara för att den kommer till makten genom ett demokratiskt val, för att sedan upphäva demokratin likt den historiska fascismen och nazismen, utan för att den kan framstå som ännu mer demokratisk än demokratin själv just genom att den hävdar sig som det som kan tala direkt och privat till var och en. Denna nya form av fascism talar inte längre till ”folket” utan till var och en, och när den talar om ”folket” talar den om ett folk av var och en, om ett folk av atomiserade individer. Den tekno-mediala-robotiserade demokratin är en demokrati bestående av ett atomiserat folk, av en massa av isolerade enheter som binds ihop genom att hålla sig isolerade. De sociala medierna är ryggraden i detta, så till vida att de skapar länkar genom att förstöra alla länkar, bildar relationer utan relation, band som förgör band och för att de samlar ett folk genom att dela och polarisera detta folk. Här finner vi kärnan i tvetydighetens fascism: att samla människor genom att isolera dem, att konfiskera rummet människorna emellan för att avskaffa all erfarenhet av det öppenhetens mellanrum där det politiska rummet uppstår. Det är genom att ockupera, konfiskera och beslagta människornas mellanrum, det är när människorna samlas genom isolering som den nya fascismen etableras; och detta är formen för tvetydighet. Hannah Arendt har beskrivit totalitarismens terror i termer av isolering och maktlöshet som producerad av isoleringen.³ Det som händer nu är att isolering och gemenskap sammanfaller, och därmed kan man säga att de nya mediala gemenskapsformerna isolerar utan att man känner isoleringen.

Romarna beskrev maktens grundläggande principer som ett *dividire et impera* (söndra och härska) och ett *panem et circenses* (bröd och cirkus åt folket). Den nya fascismens form gör dessa maximer ännu kraftigare när den gör dem tvetydiga: å ena sidan, samla *genom* att dela, styra genom att få var och en att underkasta

sig makten frivilligt, och å andra sidan, förvandla bröd till cirkus, det vill säga förvandla all verklighet till spektakel. Istället för att avskaffa demokratin efter segern gäller det att uttömma demokratin mening genom att främja spektaklets direkta röstning, åskådarens direkta ”påverkan” (exempelvis Melodifestivalens resultat), arbetarnas entreprenörskap. Var och en kan delta, var och en kan säga ja eller nej, gilla eller ogilla och därmed tro sig bestämma genom en knapp. Var och en kan bli sin egen chef, men därmed blir var och en frivilligt sin egen slav. Detta är ett bland oräkneliga exempel på hur en viss mening – demokratin – uttöms genom vad som framstår som ett överskott – ett ”mer demokrati” – genom illusionen att var och en kan styra styrningen med en knapp; att man är så fri att man frivilligt kan välja att underkasta sig det som avskaffar friheten.

Rättegången och domen mot Brasiliens före detta president Lula visar tydligt hur rättvisans spektakel legitimerar orättvisan, och detta inför allas ögon. Den gigantiska massmediala kampanjen mot honom och Arbetarpartiet drevs som ett spel vars syfte är att använda sig av en överdriven form av juridiskt språk, klädsel, möbler, iscensättning, för att tömma rättvisan på innehåll. Men att med rättvisans apparat legitimera orättvisan är ett motto som inte bara sammanfattar Lulas rättegång och straff, utan också sättet hur meningarna töms när de överdrivs i ett medialt spektakel.

Syftet med denna globala högersväng är alltså att radikaliserar den nya nyliberala politiken. Varför denna vändning mot en till synes protektionistisk politik, som pläderar för uteslutning och inneslutning, och för nationell identitet, när ekonomins bas är globalisering, expansion, utvidgning och en kombination av teknologier som är helt oberoende av tid och rum? Med expansionen av ekonomins makt koncentreras rikedomerna i ett fåtal konglomeratshänder och alltmer gigantiska och heterogena organisationer; fattigdomen sprids inte bara i de perifera, tidigare koloniserade och nu dekoloniserade, ”subaltern”, sydländska länderna, utan i hela Europa. Och varför då pläderna för det nationella när de nationella staterna främst agerar för att främja den globala ekonomins politik?

Det är viktigt att lägga märke till att det som nu försvaras i statens namn är nationell identitet. Denna lilla glidning mellan

nationen som stat och som identitet har betydelse, eftersom den bekräftar att statens roll i allt detta har förändrats. Bolsonaro regering vill sälja Amazonas på Amazon (som jag formulerade det i en satirisk bok som jag skrev tillsammans med en brasiliansk kollega direkt efter valet⁴). Bolsonaro enfaldiga argument är att Amazonas hör till Brasilien och därmed kan säljas närhelst Brasilien vill. Amazonas är inte världens naturreservat eller lunga, utan ”Brasiliens”. Men vems är Brasilien? Inte brasilianarens. Regeringen argumenterar för att Amazonas ska ”skyddas” av ”Brasilien” för att säljas till den Brasilien bestämmer sig för. Det behövs, hävdar de, en protektionistisk politik för att kunna sälja Brasilien till varje pris och mycket snabbt. Staten behövs idag för att underkasta staten en än mer extrem nyliberal politik. Och ju mer fattigdomen sprider sig behövs också staten för att underminera sociala rörelser och krafter genom privatisering och ”selfishisering”, dvs. genom en grundligt tekno-medial process där ”massan” kontrolleras av massan själv, där samhället frivilligt väljer att kontrolleras av själva samhället. Identitetspolitiken spelar sin roll i detta, eftersom den på samma gång som den för en viktig strid för att ge röst åt alla som har blivit våldsamt exkluderade och/eller offer för segregation i historien, även bidrar till en ökande tystnadskultur på grund av det sätt som den bygger på en privatisering och lokalisering av rösterna: ”du får inte tala om det för du är inte X, Y, W; det här är inte din plats”. Så kan man se hur en exkluderingens logik verkar i olika minoriteters, identiteters och gruppers strid för att bli inkluderade. Och det är bara ett av flera exempel på hur en kultur av självcensur skapas i vad som egentligen borde vara en kamp mot censur. Men denna splittring mellan vad som ska uppnås och hur det kan uppnås har också lett till att motståndet och möjligheten till motstånd som sådant blir tvetydigt. Därför är det kanske inte förvånande att själva begreppet motstånd kan approprieras av högerextrema så att den mest extrema nazistiska rörelsen i Sverige idag heter just ”Nordiska Motståndsrörelsen.”

Vad exemplet Bolsonaro visar är att fascismen idag kontrollerar just genom att göra fascismens form tvetydig och den verkar vidare genom tvetydiggörandet av alla former för både det gemensamma och det privata livet. Fascismen ska både kunna identifieras med den historiska fascismen och framstå som dess motpart. Den ska

både innehålla möjligheten till liberal kritik av auktoritet och fast mening, på samma gång som den erbjuder fasthet och auktoritet. Tvetydighetens fascism är en form av samhällskontroll som är men inte är som de historiska fascistiska och totalitära kontrollformerna, och som kontrollerar just genom att hela tiden ”vara men inte vara” si eller så, det eller detta. Istället för att förbjuda yttrandefriheten helt och hållet, främjas en frihet att yttra sig på de mest våldsamma, grova, förnedrande, förolämpande, hatiska, homofoba, rasistiska, klassprivilegierade, segregerade sätt. Allt som ”inte får sägas” kommer nu fram ur högerns röster som riktiga frontalangrepp. Således kommer ett ”så får det inte sägas”, som i själva verket ska uttrycka en självbegränsning av respekt inför differenser, att i stället framträda som ”självcensur”. Högmodigt deklarerar högern att den kan tillåta sig att överträda vilka etiska regler de vill – ja, i princip alla – eftersom den ska avslöja denna självcensur. På så sätt har alltså det som borde förstås som respekt för andras frihet kommit att uppträda som censur, och en brist på respekt som yttrandefrihet. Yttrandefriheten blir således också tvetydig, också som en konsekvens av den tvetydighet som redan fanns i glidningen mellan inkludering och exkludering i kampen mot censur. På alla plan bevittnar vi en tvetydighetens politik som helt och hållet är en *meningspolitik*, i den bemärkelsen att det är en politik där meningen manipuleras på många olika sätt genom tvetydighetens logik som är en bestämd logik. Mening manipuleras genom att uttömmas och den uttöms när den överdrivs, överbelastas, överträffas, vrids om och runt och vänds mot sig själv. Alla ord, alla meningar och uttryck kan på så sätt inte bara vändas mot sig själva utan också användas mot sig själva, och de gör det just genom att orden blir överbelastade av mening, av uttryck. De blir så laddade att de töms och tappar sin mening. Varje mening, ord, uttryck kan plötsligt betyda sin motsats och mena och bli uttryck för vad som helst.

All strid för mening bekämpas av den nya fascismen både med tvetydiggörande av all mening och med ”traditionell” censur och förföljelse, med fysiskt våld och tortyr. Det är samhället självt som ska ta lagen i sina händer när till exempel Bolsonaro släpper vapenhandeln fri till 19 miljoner brasilianare, när den brasilianska milisen som skapats av den våldsamma civila polisen från en tidigare militär diktatur invaderar, dödar, och mördar oskyldiga

och kriminella. De fattiga, favela-Invånarna och ursprungsbefolkningen, behandlas som en farlig redundans, som hotande och meningslös överflödighet. När det urbana våldet sprids som eld röstar var och en på dem som påstår sig kunna släcka eld med eld och därmed försätta den allmänna osäkerheten av att inte veta vem som är vem i en känsla av säkerhet. "Traditionell" censur, förföljelse och den tortyr som statsapparaten, polisen och militärgrupperna brukade utföra, utförs idag även av civila. Alla blir poliser och angivare.

Också universitet, skolor och lärosäten påverkas. För tvetydighetens fascism är anti-bildning. Den skiljer sig från den historiska fascismen just genom att den är en ideologi som vill framstå som icke-ideologisk och därmed sätter epitetet "ideologi" helt och hållet på allt som kan betyda en kritik. För att återigen lyssna på Arendts diskussion om ideologins centrala roll i de totalitära regimerna hävdar hon att all ideologi har en vetenskaplig karaktär: den gör anspråk på att vara "vetenskaplig filosofi". Den anser sig kunna förklara allt och alla händelser genom att dra slutsatser från en enda premiss. Ideologin resonerar för alla och för var och en. Ingen behöver tänka; den tänker för oss. Den presenteras i form av en världsbild som förklarar allt förflutet och hela framtiden. Det fundamentala är, som Arendt säger, inte "att inrätta övertygelser utan att helt och hållet förstöra förmågan att forma en övertygelse".⁵ Detta sker inte genom att en bestämd övertygelse eller kamp pådyvlas från ett auktoritärt och totalitärt styre, utan genom att de nya kontrollformerna idag verkar genom tvetydiggörandet av alla övertygelser. Var och en får och måste uttrycka sina övertygelser när som helst, hur som helst, för vem som helst via Twitter, via Face (i Brasilien säger man inte längre facebook, bara "face") eller genom andra former av digital kommunikation som bidrar till att bilda en gemenskap av atomiserade individer och till att ständigt skapa nya idoler.

Det var för övrigt på det viset som Bolsonaros son "hittade" den nya regeringens ideolog på nätet. En astrolog som på 1980- och 90-talet skrev om astrologi i några brasilianska tidningar och som enligt sig själv är självlärd filosof och kritiker. Han flyttade till Richmond, USA, där han lever, samlar vapen, och filmar sig själv hemma i sitt bibliotek där han håller sina "filosofiska videoföreläsningar" som han lägger ut på nätet. Föreläsningarna

består av högerextremistiska uttalanden, konspirationsteorier, anklagelser mot naturvetenskaperna ("Galileo är en av de största charlatanerna"). Hans linje är korståget mot den så kallade "kulturmarxismen" eller det ideologiska tänkandet, det vill säga mot det kritiska dialogiska tänkandet.

Nyligen skar Bolsonaros regering drastiskt ner budgeten för den offentliga utbildningen, främst högre utbildning. 40 % mindre för underhåll och förslag om att stänga all statlig utbildning inom filosofi och humaniora. Argumentet är gammalt och utbrett: effektivitet, utbildning som behövs för landets utveckling, i stället för trams med idéer, i stället för kritik, tänkande och prövande. Å ena sidan hyllas de exakta vetenskaperna som vanligt; men å andra sidan berör denna hårda neddragning i Brasilien forskningen inom både naturvetenskaperna och humaniora. Politiken är på detta vis såväl anti-bildning, anti-humanistisk som anti-vetenskaplig eftersom naturvetenskapen också står i vägen för den universella privatisering som på samma gång är en privatisering av det universella. Man vill satsa på distansutbildning där en kontakt som baseras på närvaro och möjligheten till en dialog utifrån kropp och själ försvinner. Kritiken mot naturvetenskaperna är obskuran-tistisk, starkt blandad med extremt frikyrkligt innehåll (jorden är platt, med mera), och även om det låter absurt är det vad som gör att man vidare utan grund kan bestrida till exempel klimatförändringarna, och framför allt göra försäljningen av Amazonas till ett spektakel. Ty denna försäljning ska ske på ett spektakulärt sätt inför allas ögon. Lika mycket som ord, meningar och betydelser är alla data också tvetydiga. Då kan det utan svårighet sägas att naturvetarna manipulerar information lika mycket som journalister gör, som de själva gör, som var och en gör när man photoshopar en bild, skriver vad man vill på Wikipedia eller annorstädes. All information anses vara en manipulationsvara. Om alla nu vill skriva om historien, ändra på kanon, införa alla som är bortglömda i världshistorien då får vem som helst skriva vad som helst på det som står skrivet. Så missbrukar tvetydighetsfascismen den kritiska historiska vändningen i historien, och det är alltså vad som har blivit mer och mer tydligt de senaste åren.

Reaktionen mot dessa manipulationer har gått ut på att återuppta den gamla striden mot tolkning och försvara exakta fakta som är baserade på statistiskt beräknad data, eller att göra anspråk

på evidensbaserad forskning, empiri, ting och materialitet. Många anser att bara riktiga fakta kan bekämpa den meningstvetydighet som sprider sig över allt. Men vad de flesta som förfäktar denna återvändning till ”fakta” inte ser är hur också dessa anspråk på fakta används som ett viktigt vapen för tvetydighetens fascism – eftersom de i sin tur underminerar den humanistiska bildningens tradition baserad på tolkning, kritik och tänkandets frihet. Behovet av kritiskt tänkande och tolkning attackeras så från två håll. Å ena sidan av dem som försvarar en vetenskaplighet helt baserad på fakta och evidens i motsats till teorierna baserade på tolkning, som är bas för humaniora, eftersom de anses bidra till skapandet av fake-news och fake-truths. Å andra sidan av dem som skapar fake-news och fake-truths eftersom det kritiska tänkandet rubriceras som ”ideologiskt” och de stämplas som representanter för den ”kulturella marxismen” som måste bekämpas med hänvisning till nationell identitet, ordning och reda. Striden mellan objektivitet och relativism, mellan analytisk och kontinental filosofi, mellan naturvetenskap och humaniora blir en meningspolitisk strid som bidrar till att göra meningen av kritik, tolkning och interpretation tvetydig. Således kan tvetydighetens fascism också ockupera eller lamslå det kritiska rummet. Kritiken vänds mot kritiken genom att innebörden av självkritik glider. Självkritik har kommit att betyda såväl en kritik av de andras ståndpunkter som en kritik av kritiken som sådan. Och i stället för att öppna ståndpunkter, positioner, mening för dialog, kritiserar kritiken bara sig själv och sina grunder. Kritiken verkar inte längre räcka till...

Jag landade i Brasilien dagen efter valresultatet. Min krets – enligt regeringen den ”kulturella marxistiska kretsen” – var i en förtvivlad stämning. Vid flera möten, diskussioner, gråt, och mitt i en känsla av djup depression hörde jag från flera håll att vad vi behöver nu är ”tänkande”. Inte bättre kritik eller ett kritiskt tänkande utan ”tänkande”. Jag tog detta ord till mig som en uppgift. Inte det filosofiska tänkandet eller något särskilt sätt att tänka utan ”tänkandets behov”, behovet av tänkandets frihet. Mycket har diskuterats och stridits för yttrandefriheten. Men vad är det som tvetydigheten vill förtrycka? Inte riktigt yttrandet självt utan tänkandet. Det som tvetydighetens fascism vill kontrollera helt och hållet är *tänkandets frihet*.

1793 skrev Fichte (utan att signera den) en populärvetenskaplig text med titeln *Zurückforderung des Denkens Freiheit* [åberopandet av tänkandets frihet] – ett skrik mot tyranniet och det förtryck som staten och religionen utövar. Där hävdar han att det mest extrema och effektiva sättet att förtrycka samhället skulle vara att använda tänkandets frihet för att förtrycka tänkandets frihet. Det är fascinerande att en av de få filosoferna som tematiserar tänkandets frihet och inte bara kopplingen mellan förnuft och frihet, formulerade hur det som eftersträvas riktas mot sig själv för att underminera det inifrån. Jag anser att ett avgörande element i tvetydighetens fascism är just detta: användningen av kritiken för att förtrycka kritiken, av tänkandets frihet för att förtrycka tänkandets frihet, av yttrandefriheten för att förtrycka yttrandens frihet, och så vidare.

Om universiteten kan ha en mening så är det just genom att ställa frågan om vad tänkandets frihet innebär idag. Denna fråga är på samma gång en fråga om att ta till vara på tvetydighetens fascism för att inse att denna längtan tillbaka till nationell identitet, värdegrund och reaktionära positioner inte bara är en reaktion mot reaktionen, ett förtryck mot olika befrielse rörelser och kritiska röster, utan också ett svar på förlusten av meningens mening, genom ett överskott av mening när meningarna görs till ett spektakel. Detta reaktionära, fascistiska svar längtar inte riktigt tillbaka till bestämda meningar och bekanta värderingar, utan till en meningens form, värderingens form. Till formen av det bekanta som paradoxalt nog kan fyllas med vilken mening, värdering och innehåll som helst. Det som tvetydighetens fascism vill behålla är snarare formen än innehållet av traditionella meningar och värderingar. Genom att till exempel behålla religionens kultiska form blir religionen idag ett medel för expansionen av den nyliberala ideologin, något som Walter Benjamin redan hade sett och diskuterat 1921 i essän ”Kapitalism som religion”. Som en kult av formen söker tvetydighetens fascism säkerställa den globala osäkerheten genom att spika fast en tom form där alla former kan bytas ut, en tom mening där alla meningar kan cirkulera och ställas mot andra så att meningen själv censurerar meningen.

Mitt i tvetydighetens fascism står vi framför uppgiften att uppfinna inte bara nya, andra, bättre, kritiska meningar och former, utan även att kunna skilja det tvetydiga från det öppna, och inse

vikten och möjligheten av att inte söka figurerade figurer och formade former (fascismen är sökandet efter en stor figur, efter en stor formad form). När alla meningar uttöms genom överskott av mening, när kunskap blandas ihop med information, när överskott av information desinformerar, när allt görs tvetydigt blir det avgörande att skilja det samma från det samma, vit från vitt, att lyssna på differenser inom det samma, en konst av yttersta subtila skillnader som inte har att göra med kontraster, som inte längre sammanfaller med dialektisk gymnastik. Förutom att skilja kunskap från information, forskning från utredning, tvetydighet från öppenhet, formlöshet från formande, måste vi i det historiska tillstånd där vi befinner oss, lära oss att *lyssna* till vägen från tänkande till ord och från ord till tänkande, till den svåra erfarenheten av att ha tidens språk på tungan och inte kunna yttra det, till behovet att finna det precisa ordet när alla ord har tappat sin mening. Det handlar om att finna en annan mening för mening när alla meningar töms ut av meningens överskott. Detta sammanfattar det radikala behovet av litteraturen i en tid där tvetydighetens fascism råder. Som den brasilianska författaren João Guimarães Rosa skrev en gång: ”all avgrund kan seglas av små pappersbåtar” (*todo abismo é navegável a barquinhos de papel*). Litteraturen: små pappersbåtar som visar vägen för hur vårt tänkande-kännande kan segla över tidens avgrund och hitta precisa ord i tvetydighetens fascism.

Noter

- 1 Alberto Toscano, *Notes on late Fascism*, 2 april, 2017, <http://www.historicalmaterialism.org/blog/notes-late-fascism>.
- 2 Enzo Traverso, *The new Faces of Fascism: Populism and the far Right* (London/NY: Verso, 2017).
- 3 ”Isolering kan vara början på terror; [...] Isolering är den återvändsgränd som människor drivs in i när den politiska sfären av deras liv förstörs, inom vilken de tillsammans handlar i strävan efter ett gemensamt mål.” Hannah Arendt, *Totalitarismens ursprung*, (Göteborg: Daidalos förlag, 2016), 593.
- 4 Marcia Sá Cavalcante Schuback & Luisa Buarque, *Desbolsonário de Bolso* (RJ: Zazie Edições, 2019).
- 5 ”Den totalitära skolningens mål har aldrig varit att ingjuta övertygelser utan att undergräva förmågan att bilda dem.” Arendt, *Totalitarismens ursprung*, 585.